

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱՅՆԱՑՈՒՄԻՑ ՀԵՏՈ
ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԻ ՀԱՆԴԵՊ ՊԵՏԱԿԱՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴՐԻ ՇՈՒՐՋ
(1920-1921ԹԹ.)**

Դեռևս միջնադարում Եվրոպայի և Ասիայի տարբեր պետություններում ստեղծվել էին հայկական գաղթավայրեր: 1890-ական թթ. աբդուլհամիդյան ջարդերի, 1909թ. Կիլիկիայի հայկական բնակչության կոտորածի և առանձնապես Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին երիտթուրքերի կողմից իրագործված ցեղասպանության հետևանքով հարյուրիավոր հայեր հարկադրված եղան թողնել իրենց բնօրրանը և համալրել տարբեր գաղթավայրերում բնակվող հայության շարքերը, կամ ստեղծել նոր գաղթավայրեր:

Հայաստանի առաջին հանրապետության օրոք պետությունը կարևոր ուշադրություն էր հատկացնում երկրում կուտակված գաղթականության հիմնախնդրին, ինչպես նաև մուտիկ և հեռավոր պետությունների հայ գաղթավայրերի հետ անհրաժեշտ կապերի հաստատմանը: Այս քաղաքականության արդյունքում արդեն 1920թ. օգոստոսի 27-ին ՀՀ կառավարությունը որոշում կայացրեց արտաքին գործերի նախարարության կազմում գաղութային բաժին հիմնելու մասին: Որոշման մեջ շեշտվում է, որ բաժինը ստեղծվում էր հայկական գաղութների վիճակն ուսումնասիրելու, նրանց Մայր հայրենիքին կապելու և գաղութահայերի նյութական ու բարոյական ուժերն ի շահ Հայաստանի օգտագործելու նպատակով¹: Այս կարևոր ստորաբաժանման ղեկավարը (բաժնի վարիչը) Ներսես Բաբայանն էր, որն իր պաշտոնը ստանձնել էր սեպտեմբերի 10-ին²:

Արտաքին միջամտությամբ պայմանավորված և ՀՀ կառավարության հրաժարման արդյունքում 1920թ. դեկտեմբերի 2-ին Հայաստանում հաստատվեց խորհրդային կարգեր: Հայաստանի խորհրդայնացմանը հաջորդող օրերին Հայաստանի Սո-

¹ Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 199, ց. 1, գ. 118, մաս 2, ք. 196:

² Նույն տեղում, ֆ. 114, ց. 1, գ. 30, ք. 2:

ցիալիստական խորհրդային Հանրապետության (ՀՍԽՂ) գերագույն իշխանությունը կրող մարմինը՝ Հայաստանի հեղափոխական կոմիտեն (հեղկոմ) ձեռնամուխ եղավ նախկին պետական կառավարման մարմինների վերակառուցման գործին: 1920թ. դեկտեմբերի 10-ին ՀՀ արտգործնախարարության կառույցի հիման վրա կազմավորված ՀՍԽՂ արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսարիատը: Վերջինն ամբողջությամբ չպահեց գոյություն ունեցող կառույցը և անձնակազմը: Լուծարման ենթարկվեց գաղութային բաժինը, իսկ Ն. Բաբայանն այլ աշխատանքի ուղարկվեց¹: Ն. Բաբայանի անձի առնչությամբ նշենք, որ նա 1921թ. փետրվարյան ապստամբության նախօրեին բուլղարիայի կողմից բանտարկվեց՝ ազատություն ստանալով փետրվարի 18-ի իշխանափոխության արդյունքում:

Ներկայացվող նյութի հիմքը խորհրդային Հայաստանի դեկավարության համար Սովսես Պետրոսյանի հեղինակած 3 ընդարձակ վավերագրեր են, որոնցից երկուսն առաջին անգամ մեր կողմից են գիտական շրջանառության մեջ դրվում:

Սովսես Պետրոսյանը մասնագիտությամբ իրավաբան էր, իսկ կուսակցական պատկանելությամբ՝ դաշնակցական՝ ներկայացնում էր ՀՅԴ Բալկանների կենտրոնական կոմիտեն: 1919թ. նա ժամանեց Հայաստան՝ մասնակցելու ՀՅԴ 9-րդ համագումարին, իսկ 1920թ. սեպտեմբերի 1-ին աշխատանքի անցավ ՀՀ արտգործնախարարությունում՝ որպես արտաքին գործերի նախարար Համազասպ Օհանջանյանի օգնական (տեղակալ): Հայաստանի խորհրդայնացմանը հաջորդող օրերին՝ 1920թ. դեկտեմբերի 3-10-ին, Ս. Պետրոսյանը կատարում էր ՀՍԽՂ արտաքին գործերի նախարարության ժամանակավոր վարիչի պարտականությունները²: 1920թ. դեկտեմբերի 10-ին ՀՍԽՂ արտաքին գործերի ժողկոմատի կազմավորումից և Ալեքսանդր Բեկզադյանի՝ ժողկոմ նշանակվելուց հետո Ս. Պետ-

¹ Սուքիասյան Հ., ՀՀ արտգործնախարարության և ՀՍԽՂ արտգործ-ժողկոմատի ժառանգության հարցի շուրջ, «Երևանի պետական համալսարանի պատմության ֆակուլտետ: Տարեգիրք Բ (պատմագիտական հանդես)», Երևան, 2010, էջ 223:

² ՀԱԱ. ֆ. 199, ց. 1, գ. 122, ք. 95: «Ռանջբար Իրանի» (Թեհրան), 15 հոկտեմբերի 1921թ., N 11:

րոսյանն առժամանակ փաստացի ժողկոմի օգնականի գործառույթներ էր իրականացնում¹:

Չնայած ՀՀ արտգործնախարարության գաղութային բաժնի լուծարմանը՝ խորհրդային Հայաստանի իշխանությունները կարևորում էին հայկական գաղթավայրերի հանգամանքը: Ասվածի վկայությունն է խորհրդայնացումից օրեր անց՝ 1920թ. դեկտեմբերի 13-ին, «Արտասահմանյան գաղութներ» խորագրով զեկուցագրի ի հայտ գալը²:

Ս. Պետրոսյանի հեղինակած նշյալ զեկուցագրում մանրամասն անդրադարձ էր կատարվում հայկական գաղթավայրերի դրությանը, Հայկական հարցի առնչությամբ գաղթավայրերում տիրող մտայնությանը և գաղութահայ կազմակերպություններին:

Ձեկուցագրի «Գաղութներու քաղաքական մտայնութիւնը հայկական հարցի վերաբերմամբ» բաժնում ներկայացվում էր Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտին հաջորդող շրջանում հայկական գաղթավայրերում տիրող բուռն ոգևորությանը, ինչը հեղինակը պայմանավորում է «ծովից ծով Հայաստան» ունենալու ակնկալիքով: Ս. Պետրոսյանը սուր կերպով քննադատում է Անգլիայի՝ Հայկական հարցն իր շահերին ծառայեցնելուն ուղղված ջանքերը, Հայ ազգային պատվիրակության ղեկավար Պողոս Նուբար փաշայի գործունեությունը, արևմտահայության շահերը ներկայացնելու հարցում մենաշնորհ ունենալու նրա ձգտումը, 1920թ. օգոստոսին Կիլիկիայում անկախ հայկական պետություն հռչակվելը³:

Բաժնի վերջին մասում Ս. Պետրոսյանը համոզմունք էր հայտնում, թե «եթէ խորհրդային Հայաստանը յաջողի թրքահայ դատը, որ խղճի հարց մըն է, գէթ մասամբ լուծել, միացնելով Տաճկահայաստանի մէկ մասը և տեղաւորելով Ռուսաստանի, Հիւս. Կովկասի, Վրաստանի և Ատրպէյճանի մէջ ցան ու ցրիւ եկած բազմաթիւ անտուն անտեր թշուառ տաճկահայերը, ոչ

¹ Սուքիասյան Հ., ՀՍԽՂ արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսարիատի կազմավորման պատմությունից, «Բանբեր Երևանի համալսարանի, հասարակական գիտություններ. Միջազգային հարաբերություններ, քաղաքագիտություն», Երևան, 2010, N 130.6, էջ 54-60:

² ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 14, ք. 1-3 շրջ.:

³ Նույն տեղում, ք. 1 և շրջ.:

միայն կը շահի նաև համակրութիւնը անբողջ արտասահմանի հայ ժողովրդին, խանդավառութիւն յառաջ բերելով անոր մէջ, աւելի լայնօրէն կը շահի նաև Եւրոպայի և Ամերիկայի բովանդակ աշխատաւոր մասսաների համակրութիւնը»¹:

Ձեկուցագրի «Գաղութային կազմակերպութիւններ և անոնց գործունեութիւնը» բաժնում Մ. Պետրոսյանը նշում էր, որ եթէ Հայաստանի Հանրապետության ստեղծումից առաջ պետության սահմաններից դուրս գործող հեղափոխական կազմակերպությունների գոյությունը հասկանալի էր, ապա հայկական պետության ստեղծումից հետո դրանք ավելորդ են դարձել: Այս առումով քննադատվում էր ռամկավարների, վերակազմյալ և հին հնչակյանների, դաշնակցականների միջկուսակցական պայքարը: Այնուհետև նշվում էր հայրենիքի օգտին համայնքներում կատարվող դրամահավաքների մասին: Այս տեսակետից որպէս օրինակելի համայնք մատնանշվում էր բուլղարահայ գաղթավայրի պարագան: Բանն այն է, որ բուլղարահայերն ունեին իրենց ազգային խորհուրդը, որն ընտրվել էր բուլղարահայերի համագումարի կողմից: Համագումարը յուրաքանչյուր հայի վրա ազգային տուրք էր սահմանել, որից ստացված գումարները բաշխվում էր հետևյալ կերպ. 50 %-ը հայկական բանակին, 20 %-ը որբերին և գաղթականներին, 15 %-ը ինքնապաշտպանությանը, 10 %-ը ներգաղթին և 5 %-ը հայկական կարմիր խաչին:

Մ. Պետրոսյանը տեղեկացնում էր, որ մյուս գաղթավայրերում ևս (Կ. Պոլիս, ԱՄՆ, Ռումինիա, Եգիպտոս և այլն) նմանատիպ կառույցներ են գործում, որոնց մոտ ի նպաստ հայրենիքի հավաքված զգալի գումարներ են կուտակվել: Նա առաջարկում էր միջոցներ ձեռք առնել այդ գումարները խորհրդային Հայաստանի կարիքների համար օգտագործելու նպատակով: Այս տեսակետից կարևոր խնդիր էր համարվում արտասահմանի հայությանը ներկայացնել խորհրդայնացման օգտակարությունը Հայաստանի հետագա զարգացման տեսակետից²:

Ինչպես տեսնում ենք, Մ. Պետրոսյանը ՀՍԽՖ ղեկավարությանն առաջարկում էր գաղթավայրերն օգտագործել քա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 14, ք. 2:

² Նույն տեղում, ք. 3 և շրջ.:

ղաքական և ֆինանսատնտեսական առումներով օգուտներ ստանալու համար:

Արդեն մեկ տասնօրյակ անց՝ 1920թ. դեկտեմբերի 23-ին, նույն Մովսես Պետրոսյանի պատրաստած «խորհրդային Հայաստանի Արևելքի քաղաքականության մասին» վերնագրված գեկուցագրում առաջարկներ էր կատարվում խորհրդային հանրապետությունների արևելյան քաղաքականության մեջ խորհրդային Հայաստանի ունենալիք դերակատարության վերաբերյալ և հիմնավորվում ՀՍԽՖ արտգործժողկոմատի կազմում արևելքի բաժին ստեղծելու անհրաժեշտությունը¹: Ձեկուցագրի վերջին մասում անդրադարձ էր կատարվում հայկական գաղթավայրերին և նրանց հետ կապ պահելու խնդրին:

Ձարգացնելով նախորդ գեկուցագրի դրույթները՝ Մ. Պետրոսյանն առաջարկում էր տարբեր գաղթավայրերում ունենալ գաղտնի գործող ներկայացուցիչներ (գործակալներ), որոնց պետք է հանձնարարվեր տվյալ պետության և մասնավորապես հայ համայնքի մասին տեղեկություններ ուղարկել Հայաստան, Հայաստանի մասին իրենց փոխանցված տեղեկատվությունը տեղերում ներկայացնել, այսինքն՝ քարոզչական աշխատանք կատարել, ինչպես նաև արտասահմանյան նպաստատու հաստատություններին հորդորել շարունակելու իրենց օգնությունը Հայաստանի որբերին ու գաղթականներին: Ձեկուցագրի հավելվածում կարևոր հարց էր համարվում ՀՍԽՖ-ում բնակվող արևմտահայերին խորհրդային համակարգի հետ կապելու խնդիրը: Այս նպատակով առաջարկվում էր հատուկ բաժին ստեղծել, որը պետք է գործեր ՀՍԽՖ արտգործժողկոմատի հսկողության տակ, քանի որ այն պետք է քաղաքական նպատակներով օգտագործվեր²:

Հետաքրքրական է, որ 1921թ. հունվարին Մոսկվայում կայանալիք կոնֆերանսին մեկնող հայկական պատվիրակությունը (արտգործժողկոմ Ա. Բեկզադյանի գլխավորությամբ) իր հետ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 16, ք. 3-5 շրջ.: Խաչատրյան Կ. Հ., Հայ-ռուսական հարաբերությունները 1920-1922թթ., Երևան, 2007, էջ 112-113:

² ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 16, ք. 6:

վերցրեց նաև այս զեկուցագիրը¹: Ամենայն հավանականությամբ, զեկուցագիրը Մոսկվա տանելու պատճառ է հանդիսացել 1921թ. հունվարի 15-ին ՀԿ(Բ)Կ կենտկոմին ուղղված Մոսկվայում ՀՍԽՅ լիազոր ներկայացուցիչ Սահակ Տեր-Գաբրիելյանի նամակում տեղ գտած այն դրույթը, թե «Խորհրդային Հայաստանը և Արևելքի շարժման մեջ նրա դերը, չնայած ոչ այնքան բավարար, սակայն, այնուամենայնիվ, այստեղ ընդունվում է»²: Մ. Պետրոսյանի պատրաստած զեկուցագիրը Մոսկվա տանելով՝ ՀՍԽՅ պատվիրակությունը հավանաբար հույսեր էր փայփայում թուրքիայի հետ խորհրդային կողմի հարաբերություններում Հայաստանի դերի բարձրացման վերաբերյալ: Սակայն Մոսկվա ժամանելու հաջորդ օրերին հայ պատվիրակները հանդվեցին իրենց հույսերի անհեռանկար լինելու մեջ:

Այս զեկուցագրի ի հայտ գալուց շատ չանցած՝ արդեն 1921թ. հունվարի 5-ին, նրա հեղինակ Մ. Պետրոսյանին տեսնում ենք ՀՍԽՅ արտգործոլկոմատի նորաստեղծ արևելյան բաժնի վարիչի պաշտոնում³: Մեր ուսումնասիրած փաստաթղթերից միայն այդ մեկում է տեղեկություն հանդիպում արտգործոլկոմատի արևելյան բաժնի մասին: Ամենայն հավանականությամբ, դրա պատճառն այն է, որ շատ շուտ բաժինը վերանվանվել է տեղեկատու և արևելյան, իսկ այնուհետև՝ տեղեկատու բաժնի:

Հայկական գաղթավայրերի հանդեպ Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունների կողմից գործնական քաղաքականություն վարելուն էր ուղղված Մ. Պետրոսյանի հեղինակած հաջորդ վավերագիրը: Այն ՀՍԽՅ արտգործոլկոմատի տեղեկատու (ինֆորմացիոն) բաժնի կանոնադրության նախագիծ էր, որի համաձայն նախատեսվող բաժինն ունենալու էր 3 ենթաբաժին՝ ընդհանուր ինֆորմացիայի, արևելյան երկրների, արտասահմանյան հայ գաղութների: Արտասահմանյան հայ գաղութների ենթաբաժինը (խորքի մեջ այն ՀՀ սփյուռքի նախարարության նախատիպը կարող էր լինել) պետք է հարաբե-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 11, ք. 59-61 շրջ.: Փաստաթղթի 1921թ. փետրվարի 18-ով թվագրվող ռուսերեն թարգմանությունը վավերացված է ՀՍԽՅ պատվիրակության քարտուղար Վ. Մուրադյանի կողմից:

² ՀԱԱ, ֆ. 1444, ց. 1, գ. 7, ք. 3:

³ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 40, ք. 5:

րություններ հաստատել հայկական գաղթավայրերի հետ, նրանց տեղեկություններ փոխանցել Խորհրդային Հայաստանի մասին, վերլուծություններ պատրաստել գաղթավայրերի մասին, զբաղվել ներգաղթին առնչվող խնդիրների կանոնակարգմամբ, ջանքեր գործադրել արտասահմանյան նպաստատու կազմակերպությունների կողմից Հայաստանին տրամադրվող օգնության շարունակման ուղղությամբ: Այս տեսակետից անհրաժեշտ էր համարվում որոշ պարբերականների ու գրքերի ձեռքբերումը, Խորհրդային Ռուսաստանի և Խորհրդային Ադրբեջանի հայաշատ բնակավայրերում հյուպատոսներ նշանակելը, որոնց վրա պետք է դրվեր նաև քաղաքական թղթակցության և գաղութային գործերի պարտականությունները:

Մ. Պետրոսյանն առաջարկում էր քաղաքական թղթակիցներ նշանակել Կ. Պոլիս, Անկարա, Ադանա, Էրզրում, Տրապիզոն, Աթենք, Իզմիր, Թեհրան, Թավրիզ քաղաքներում և այլ գաղթավայրերում: Հատկապես կարևորվում էր Կ. Պոլսի քաղաքական թղթակցի պարագան: Վերջինս պետք է կապ պահպաներ մյուս քաղաքական թղթակիցների հետ (բացի Թեհրանի և Թավրիզի, ուր այդ պարտականությունները նախատեսվում էր դնել հյուպատոսների վրա), զեկուցումներ պատրաստել մասնավորապես թուրքիայում տիրող դրության, հայկական գաղթավայրերի մասին: Նա պետք է Խորհրդային Հայաստանին համակիր թերթերում կեղծ ստորագրությամբ գրած հոդվածներով հակազդեր եղած քննադատություններին¹:

Սակայն ներկայացված նախագիծն ամբողջությամբ կյանքի չկոչվեց: Մ. Պետրոսյանի ղեկավարությամբ գործող տեղեկատու բաժինը 1921թ. հունվար-փետրվարին հիմնականում զբաղվում էր իշխանությունների համար տեղեկատվություններ, մամուլի տեսություններ պատրաստելով: Փետրվարյան ապստամբության նախօրեին՝ 1921թ. փետրվարի 15-ի գիշերը, ՀՍԽՅ արտակարգ հանձնաժողովի (չեկա) կողմից ձերբակալվում է Մ. Պետրոսյանը և բանտից ազատվում փետրվարի 18-ին տեղի ունեցած իշխանափոխության արդյունքում: Այնուհետև նա պաշտոնավարում է Հայրենիքի փրկության կոմիտեի արտգործնախարարությունում՝ որպես տեղեկատու բաժնի վարիչ, իսկ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 40, ք. 51-52 շրջ., 55, ֆ. 1022, ց. 3, գ. 317, ք. 1-2 շրջ.:

ապրիլին մեկնում Պարսկաստան: Գ. Յ. Դաշնակցության վարած քաղաքական գծին համաձայն չլինելու պատճառաբանությամբ՝ 1921թ. ամռանը հեռանում է կուսակցությունից¹:

Փետրվարյան ապստամբության հետևանքով ինչպես ԶՍԽԶ իշխանությունների շատ ծրագրեր, այնպես էլ գաղթավայրերի հանդեպ որդեգրվելիք քաղաքականության հարցը մնաց զուտ թղթի վրա: Կյանքի չկոչվեցին այս առաջարկ-նախագծերը: Սակայն հետո էլ մոռացության չմատնվեցին: 1921թ. փետրվարյան ապստամբության ավարտից հետո կրկին մեջտեղ եկավ Ս. Պետրոսյանի կողմից պատրաստված տեղեկատու բաժնի նախագիծը: Այն որոշակի լրացումներից ու խմբագրումից հետո 1922թ. օգոստոսի 2-ին ԶՍԽԶ ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի նախագահ Սարգիս Լուկաշինի կողմից հաստատվեց իբրև ժողկոմխորհի տեղեկատու բաժնի կանոնադրություն:

Ինչ վերաբերվում է գաղթավայրերի հանդեպ բոլշևիկյան քաղաքականության ձևավորմանը, ապա այն կապվում է Լո-գանի կոնֆերանսի ավարտին հաջորդող շրջանի հետ: Ինչպես իրավացիորեն նկատում է պրոֆ. Վ. Դազախեցյանը, «Հայկական սփյուռքի նկատմամբ խորհրդային իշխանության քաղաքականության մշակումը գործնական նշանակություն ստացավ հատկապես 1922-1923թթ. Լոգանի կոնֆերանսից հետո, երբ վերջնականապես տապալվեցին Հայկական հարցը լուծելու և «Հայկական ազգային օջախ» ստեղծելու հայության հույսերն ու ակնկալիքները»²:

Ինչպես տեսնում ենք, Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո ԶՅԴ ակտիվ անդամ Սովսես Պետրոսյանը գլխավայր շրջվել էր: Նա, որպես պետական աշխատող, առաջնահերթ կարևորում էր պետական շահը՝ պատրաստ լինելով հանուն պետության շահի համագործակցել մինչև իսկ գաղափարական հակառակորդ բոլշևիկների հետ:

ՀԱՍՈ ՍՈՒՔԻԱՍՅԱՆ
պատմական գիտությունների
թեկնածու

¹ Զ.Սուքիասյան, ԶՍԽԶ արտգործժողկոմատի տեղեկատու բաժնի գործունեությունը (1921-1922թթ.), «Հայոց պատմության հարցեր: Գիտական հոդվածների ժողովածու», N 11, Երևան, 2010, էջ 295-298:

² Դազախեցյան Վ., Սփյուռքում խորհրդային իշխանության քաղաքականության հարցի շուրջ, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 2008, N 2, էջ 109: